

Skumstrup – Vilhelmsborg

En herregårdstomt fra renæssancen

Af H. J. Madsen

1. Indledning

Renæssancen blev i udpræget grad adelens og herregårdenes tid. Selve betegnelsen adel benyttes første gang i Frederik I's håndfæstning i 1523, og med reformationen fik et par hundrede slægter i landet status af adel med dertil hørende bestemte privilegier og pligter (1). Pligterne var af både militær og civil art, men til gengæld nød man skattefrihed og beklædte rigets høje embeder, og i rigsrådet regerede højadelen sammen med den konge, den selv havde valgt.

Middelalderen havde også sine adelsmænd, men de var benævnt på forskellig måde og repræsenterede meget store forskelligheder i magt og rigdom. I den sene middelalder var der talrige adelige hovedgårde i Danmark, men mange af dem var dog små og lå placeret i landsbyerne, hvor de indgik i dyrkningsfællesskab med de almindelige bondegårde. Da det i en lang periode fra 1396 til 1483 var adelen forbudt at opføre fæstningsværker, har mange af hovedgårdene i det ydre været ganske uanseelige.

Med de stigende kornpriser i 1500-årene kom stor driften imidlertid i højere kurs. Mange hovedgårde blev nu udflyttet fra landsbyerne, og da kirken og klostrene efter reformationen måtte afgive deres store jordtilliggender til kronen, lykkedes det efterhånden for de driftige adelsmænd at erhverve sig megen jord, som ved mageskifte kunne arronderes til store sammenhængende godskomplekser. Undertiden betød det-

te nedlæggelse af hele bondelandsbyer, og til gengæld blev der så i løbet af 1500- og 1600-årene opført talrige monumentale herregårde, hvoraf størstedelen endnu eksisterer.

Den herregård, vi her skal beskæftige os med, passer på flere punkter godt ind i det skitserede udviklingsmønster; men på et afgørende punkt svigter overensstemmelsen: i dag er ingen af de mange bygninger tilbage, som gården vides at have haft i renæssancen. Det drejer sig om Vilhelmsborg syd for Århus, smukt beliggende ved skrænterne ned til Giberåen, som her fra de åbne marker søger ind igennem kystlandets skove.

Vilhelmsborg har sin oprindelse i landsbyen Skumstrup, hvor den kongelige væbner Orm i 1486 havde sin sædegård (2), men landsbyen er senere forsvundet. Adelsmanden Jost Ulfeldt (død 1548) var den første, der her skabte et stort godskompleks ved at samle Skumstrup med nabogårdene Moesgård og Østergård. Ved ægteskab overgik Skumstrup derefter til slægten Friis, som i 1662 solgte den til finansmanden Gabriel Marselis. Da han døde, blev gården overtaget af sønnen Vilhelm, der i 1673 blev adlet som baron Gyldenkrone, og han gav i den forbindelse Skumstrup navneforandring til Vilhelmsborg. Slægten Gyldenkrone ejede Vilhelmsborg helt frem til 1923 og besad gennem størstedelen af perioden også Moesgård.

Der findes ingen afbildninger af Vilhelmsborg eller

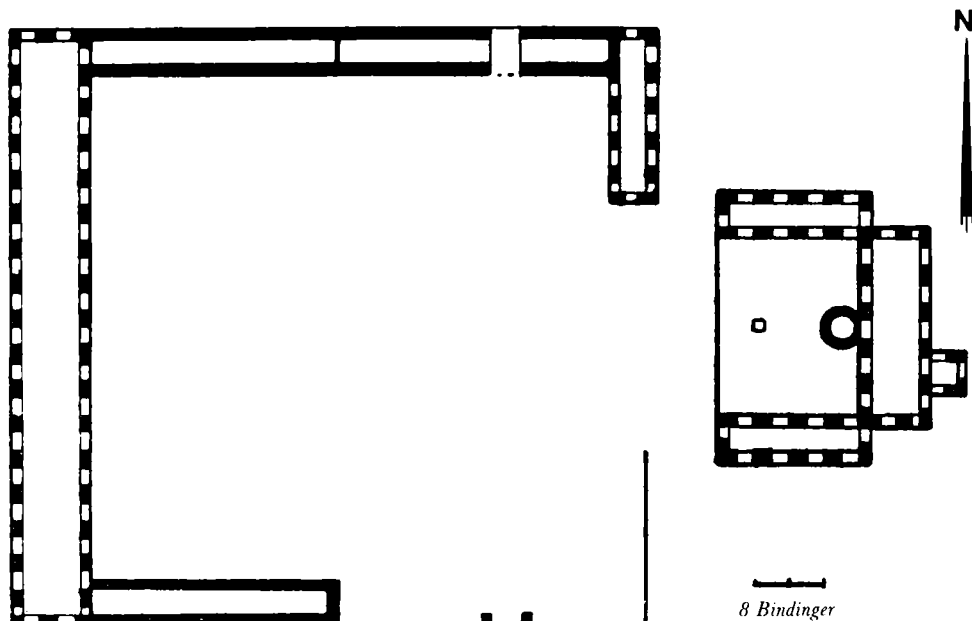
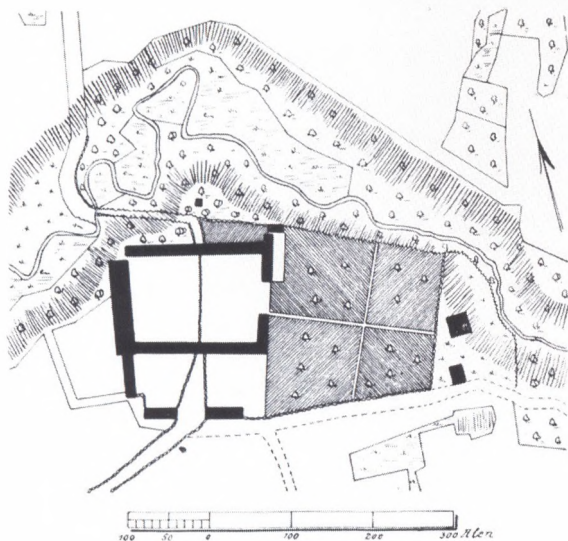

Fig. 1. Vilhelmsborgs bygninger i 1673 skitseret på baggrund af et bygningssyn dette år. Hovedbygningen, borgegården, ses til højre for avlsgården. Bygninger, hvis længder ikke kendes, har stiplede kontur. Efter Poul Rasmussen i Aarhus Stifts Aarbøger 1942.

rettere sagt Skumstrup i renæssancen; men fra 1673 foreligger der en synsforretning, som indgående omtaler det daværende herregårdskompleks (3). På denne baggrund kunne Poul Rasmussen i 1942 skitsere anlægget med en avlsgård i vest og en tredelt hovedbygning i øst (fig. 1). Som nævnt eksisterer ingen af disse bygninger mere. Af en bygningsplan fra 1817 fremgår det, at den gamle hovedbygning allerede dengang var fjernet (fig. 2), og det kan forklares med, at ejerfamilien omkring 1780 flyttede til den nyopførte hovedbygning på Moesgård. I 1842-44 blev der dog påny opført en hovedbygning på Vilhelmsborg, og den eksisterer stadigvæk. Den gamle avlsgård nedbrændte i 1853, og en ny blev derefter opført i et kompleks for sig selv lidt længere mod sydvest. Alle de nuværende bygninger på Vilhelmsborg tilhører således 1800-årene.

2. Bygningslevn

Vilhelmsborg ejes nu af Århus Kommune, og i 1970'erne begyndte man at arbejde med en renovering af herregårdens bygninger og park. Arkitekt Ole Østergård kunne ved en kombination af bygningsplaner fra 1800-årene og synsforretningen fra 1673 sandsynliggøre, at den gamle renæssancehovedbygning havde ligget tæt sydøst for den nuværende hovedbygning; og stadsarkitektens kontor rettede derfor henvendelse til Forhistorisk Museum om at foretage en arkæologisk undersøgelse i dette område. Ved undersøgelsen skulle man om muligt lokalisere og frilægge resterne af renæssancegårdens hovedbygning, så den fremtidigt kunne indgå som en seværdighed i den offentlige park. Museet tilsluttede sig planerne og gennemførte udgravningen i somrene 1977 og 1978 med assistance af et ar-

Beliggenhedsplan 1817.

Fig. 2. Bygningsplan over Vilhelmsborg 1817. Parken ses til højre for avlsgården, men den gamle hovedbygning er på dette tidspunkt fjernet. Efter Danske Slotte og Herregaarde 1945.

bejdshold fra Århus Kommune, som også var behjælpelig på anden vis.

Hovedhuset

Ifølge synsforretningen fra 1673 bestod hovedbygningen, eller borgegården som den benævnes, af et stort hovedhus i to etager samt to mindre sidehuse, et i nord og et i syd. Udgravningen blev påbegyndt med to søgegrøfter anlagt på tværs af hovedhusets formodede længderetning. Herved traf man da også straks på fundamenterne af dets østlige og vestlige facade, og man kunne konstatere, at den sydlige del af huset i fuld bredde havde en kampstensbygget kælder. Efter ud-

Fig. 3. Den frilagte tomt af hovedbygningens hovedhus. Set fra nord. Tomten ligger idag tilgængeligt som fredet fortidsminde i herregårdsparken.

gravning af yderligere seks større og mindre søgegrøfter, og ved opmåling af en række udvalgte profiler samt frigravning af visse fundamentsforløb havde man et omfattende indtryk af husets placering og omfang. Alle søgegrøfterne var udgravet manuelt, og herefter blev så hele tomten af hovedhuset frilagt med assistance af en gravemaskine (fig. 3).

Husets tomt var orienteret nord-syd og havde en længde på 35 meter og en bredde på 9 meter. Det gav sig til kende med fundamenterne lagt af meterstore og mindre sten, og dets enkelte dele kan herefter beskrives i henhold til bogstavangivelserne på oversigtsplanen (fig. 4).

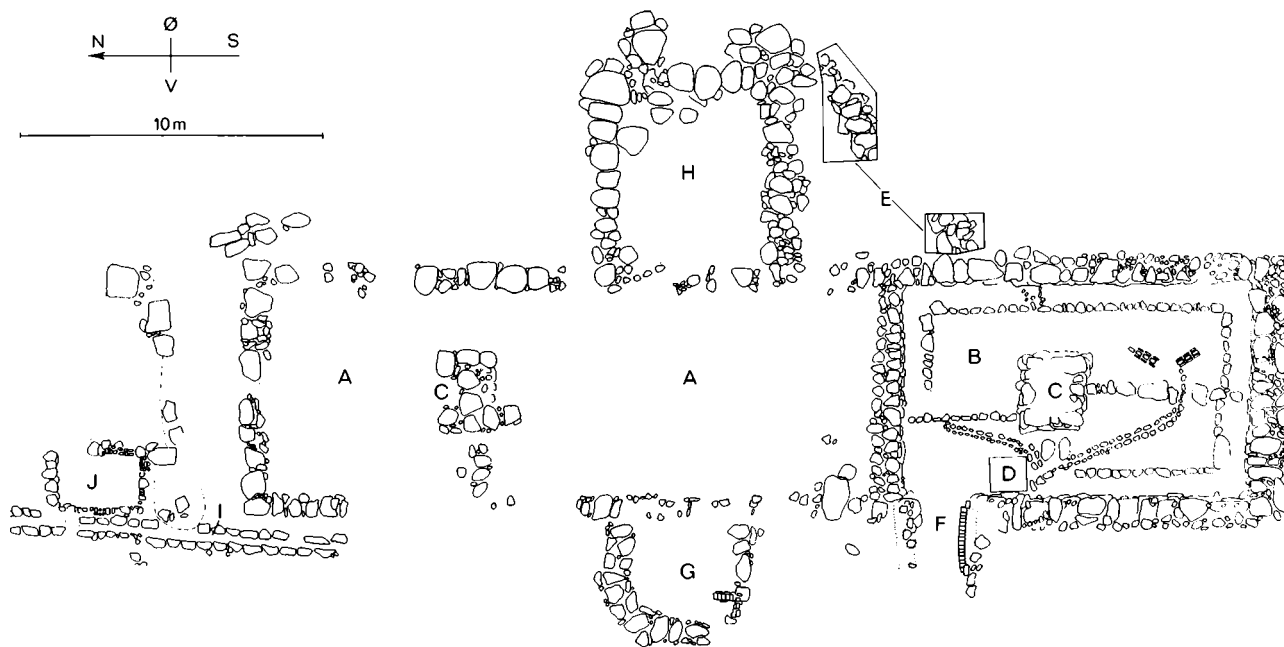

Fig. 4. Plan over hovedhusets tomt med bogstavsangivelser for de enkelte dele. A Den kælderfrie norddel. B Kampestenskælder. C Ildstedsfundamenter. D Sump (spildevandsbrønd). E Underjordisk afvandingskanal. F Trappeskakt. G Trappelårn. H Karnapbygning. I Vandrende. J Separat kælderbygning. Opmåling: H. J. M. og Stadsingeniørens kontor, Århus 1978.

Husets kælderfrie, nordlige del (A) var 20 m lang, og selv om fundamenterne både i øst- og vestfacaden blev frigrauet med skovl, og derfor ikke er udgravningsmæssigt forstyrret, så var de dog ret usammenhængende over større og mindre strækninger. Dette må skyldes senere opgravninger, hvilket da også fremgår bl.a. af en profil i en af søgegrøfterne. Fundamentstenene synes at være lagt direkte på gammel overflade eller eventuelt ganske svagt nedgravet, og det må betyde, at huset i alt væsentligt har været rejst i bindingsværk. Inde i husets midterlinje var der ca. 8 m fra nordgavlen en forstyrret stenlægning (C), som i lighed med et

tilsvarende arrangement i kælderen mod syd kan tolkes som fundament for skorstene og ildsteder højere oppe i bygningen.

Huset havde i syd en kampestensbygget kælder, som indvendig målte 7×11,5 m (B). Kælderens vægge skråner svagt udad-opad og stod bevaret i 100-145 cm's højde (fig. 5). Nordvæggen var sat temmelig regelmæssigt af favnestore og lidt mindre sten, medens de øvrige vægge var mere uregelmæssige, men principielt opbygget på samme måde. Imellem stenene var der en grov mørtel, og begge dele bar nogle steder spor af en hvid kalkbelægning. Kælderens vægge har såle-

Fig. 5. Kampestenskælderens vestlige del. Set fra nord. I jorderområdet nederst til højre fandtes sumpen D.

Fig. 6. Sumpen D med pigbrolagt bund og delvist bevarede træsider.

des stået hvidkalkede i hvert fald i en periode. Der fandtes ingen teglsten eller mørtelrester ovenpå kælderens kampestensvægge, som må have fortsat over den bevarede højde, hvilket da også indirekte bevidnes af de talrige kampesten, der under udgravningen måtte fjernes fra kælderrummets fyldjord.

Midt i kælderen var placeret et ca. 115 cm højt kampestenmuret fundament for skorsten og ildsteder højere i huset (C). Fundamentet var bygget som kældervæggene; men øverst havde det kraftige spor af en mørtelbelægning, så det kan formodes, at det har fortsat opad med en teglstensopbygning.

I forbindelse med restaureringsarbejdet efter udgravningen blev ildstedsfundamentet delvis omsat, og i den forbindelse blev der iagttaget en ildpræget horisont i fundamentet ca. 80 cm over kældergulvsniveauet. Horisonten bestod af sten, der var sodsværtede på oversiden, samt af et ca. 2 cm tykt, fast og sort brandlag. Muligvis afspejler dette, at der oprindeligt har været et ildsted i kælderen; men det må understreges, at disse iagttagelser udelukkende er gjort af restaureringsarbejderne og noteret ifølge referat fra dem.

Kældergulvet var pigbrolagt og havde næsten overalt langs væggene en ca. en meter bred forhøjning, der

Fig. 7. Den underjordiske afvandingskanal E. Set fra sydøst.

hævede sig ca. 15 cm over kældergulvet. Også den var pigbrolagt og desuden kantet af større sten. Ved øst-væggen sås en ca. 40 cm bred uregelmæssighed i forhøjningsopbygningen. Indenfor kældernedgangen i nordvesthjørnet var der ingen forhøjninger langs væggene, men fra nordvæggen gik her en forhøjning på tværs af gulvet ind til ildstedsfundamentet. I den sydlige del af kælderens gulv hævede der sig en syldstensrække fra sydvæggen ind til ildstedsfundamentet, hvilket kan tyde på, at der her har rejst sig en skillevæg. Væggen har vistnok haft en døråbning, for et sted er stenrækken afbrudt, og herigennem søger en åben stensat vandrende, som imod øst består af to korte murstenssatte render. Vandrenden løber ligesom en nordfra kommende rende hen til en firkantet brønd-

Fig. 8. Sydmuren i trappeskakten F.

grube eller »sump« (D). Denne sump var næsten kvadratisk med en side på ca. 125 cm, og dens pigbrolagte bund lå ca. 105 cm under kældergulvet (fig. 6). Siderne var opbygget af vandretliggende egeplanker laftet sammen i hjørnerne, men disse planker var dog kun delvis bevaret. Sumpen har tjent til at opsamle indsvivende grundvand.

Udenfor kampestenskælderen blev der imod øst afdækket dele af en dybtliggende stensat afvandingskanal (E), der formentlig skal opfattes som kælderens oprindelige afvandingsystem. Siderne var hovedsageligt sat af favnstore sten i eet lag og overdækket af større sten (fig. 7). Mellemrummene var søgt dækket af diverse hånd- og hovedstore sten, og kanalens indre fandtes da også tom og fri for jord. Der var ingen

Fig. 9. Vandrenden I og den separate kælderbygning J. Set fra nord.

stenlægning i bunden. Kanalen havde et fald imod nordøst, og yderst i det afdækkede parti lå dens bund ca. 70 cm dybere end gulvet i kampestensskælderen. Kanalen må have ført vandet ned til Giberåen lige nord for gården, men dens udmunding kunne dog ikke påvises. Lige udenfor kælderens østmur lå vandkanalens bund ca. 30 cm under kældergulvet, men dens tilslutning til kælderens blev ikke nærmere undersøgt. Den tidligere nævnte uregelmæssighed i den pigbrolagte forhøjning langs kælderens østvæg afspejler måske denne tilslutning, som på et senere tidspunkt er blevet nødtørftigt dækket, da dette afvandingssystem af ukendte årsager gik af brug.

Adgangen til kælderens skete fra gårdspladsen gennem trappeskakten F. Selve trappetrinnene var op-

brudt, men skaktens vægge stod opmuret i munkesten, der har været dækket af et tyndt pudslag. Den nordlige væg var kun bevaret i mindre omfang og brød sammen under udgravningen, hvorved det kunne iagttages, at der bag teglstensmuren var en opmuring af kampesten i mørtel. Sydvæggen var ret velbevaret og stod nederst ved kælderens med 11 munkestensskifter (fig. 8), hvori skifterne vekselvis bestod af enten tværlagte eller langslagte sten, bindere og løbere i krydsskifte.

Adgangen til selve huset er foregået gennem et trappetårn (G) placeret nogenlunde midt på vestfacaden, men dog forskudt lidt imod nord, så tårnets sydvæg markerer facadens midte. De bevarede dele af kampestensfundamentet tyder på, at tårnet har haft rund eller måske snarere polygonal grundplan. Der fandtes ingen mørtelrester på fundamentstenenes overflade; men i sydvæggen sås en retvinklet opmuring af gule mursten af nyere type bevaret i to skifter. Måske drejer det sig om en sent tilføjet opmuring ved indgangspartiet.

Ret overfor trappetårnet har der på husets østside været en karnapbygning (H). Dens fundament bestod tildels af usædvanligt store kampesten lagt i flere lag, og imod øst var der to udragende fundamentpartier, der har været til særlig støtte for bygningen. Den kraftige fundamentering her kan skyldes, at terrænet har et fald mod øst, men kan måske også betyde, at karnapbygningen har været opført i grundmur. Lerfylden mellem stenene indeholdt mørtelklatter samt brudstykker af både munkesten og tagsten, men der fandtes ingen væsentlige mørtelspor på fundamentets bevarede overside.

Lige uden for hovedhusets nordvestlige hjørne fandtes en stensat vandrende (I), som har tjent til afledning af vand fra borggårdens gårdsplads (fig. 9). Rendens bund var pigbrolagt, og nogle af sidestenene var gravet

Fig. 10. Midt i billedet tre kampesten, der formodentlig tilhører fundamentet til nordvæggen i det søndre sidehus. I forgrunden en nyere murstensbygget vandrende. Set fra syd.

lidt ned i undergrundsleret. I renden fandtes brudstykker af keramik af samme type som i hovedhusets kælder, og vandrenden kan derfor ikke være ny, men må tilhøre den gamle borgegård.

Nogle få meter fra hovedhusets nordgavl fandtes også en lille separat kælderbygning (J). Indvendigt målte den kun 1,6×2,6 m, og den var ikke forsynet med nogen form for gulvbelægning. Væggene stod bevaret i en højde af 1,0-1,5 m, og de var opmuret af kampesten, men havde dog øverst i vid udstrækning rester af teglstensmurværk bevaret i 2-4 skifter (fig. 9). I dette murværk indgik brudstykker af munkesten, men i hovedsagen bestod det af mindre, gule mursten af nyere type.

Kælderens fyldjord indeholdt talrige knuste tagsten samt diverse lerkarskår af samme type, som fandtes i hovedhusets kælder, og den må derfor have været i brug i hvert fald i slutningen af hovedhusets beboelsestid.

Sidehusene

Som tidligere nævnt omtaler synsberetningen fra 1673 (3), at Vilhelmsborgs gamle hovedbygning var en tredelt borgegård, der foruden hovedhuset også havde et nordre og et søndre sidehus. I modsætning til hovedhuset havde de kun en etage. Desværre var det ikke muligt at frilægge disse sidehuse i nævneværdig omfang.

I området, hvor det nordre sidehus kunne forventes, var der en tæt bevoksning med træer og buske, og det betød, at der her kun kunne anlægges en enkelt søgegrøft. Det var imidlertid forgæves, for den afslørede intet, der kunne tolkes som rester af et sidehus.

I området for det søndre sidehus var der også en del vegetation, men her kunne dog udgraves tre søgegrøfter på tværs af dets forventede længdeakse. I den fjernestliggende søgegrøft, 16-18 m fra hovedhuset, blev der fundet en syldstensrække, der korresponderer med hovedhusets sydgavl (fig. 10), og det kan derfor antages, at den tilhører sidehusets nordvæg. Denne nordvæg gav sig muligvis også, men mindre tydeligt, til kende med en stenrække 3-5 m fra hovedhuset, hvorimod den var bortgravet i den mellemste søgegrøft 9-11 m fra hovedhuset. Der blev ikke fundet spor af nogen anden syldstensrække, der kunne modsvare denne formodede nordvæg i sidehuset til trods for, at søgegrøfterne nåede ud i en afstand af 10 m både syd og nord for denne væglinje. I det hele taget var området i betydeligt omfang forstyrret af nyere vandledninger og

drængrøfter, der sammen med vegetationen hindrede en videregående undersøgelse.

I forbindelse med bygningslevnene fra det gamle Skumstrup, bør det også nævnes, at herregårdsanlægget ikke på nogen måde synes at have været befæstet. Tæt nord for bygningerne falder terrænet ned mod Giberåen, og nordøst skråner det også nedad, hvorimod det både i syd og vest glider jævnt over i det omgivende land (fig. 2). Hvis borgegården havde været beskyttet af en voldgrav, ville denne i hvert fald have passeret gennem det flade terræn syd for hovedhuset, hvor området var tilgængelig for en undersøgelse. Her anlagdes derfor en 50 m lang maskingravet søgegrøft i sydlig retning fra hovedhusets sydgavl; men overalt fandtes der fast undergrund lige under muldlaget. Der har tydeligvis ikke været nogen voldgrav.

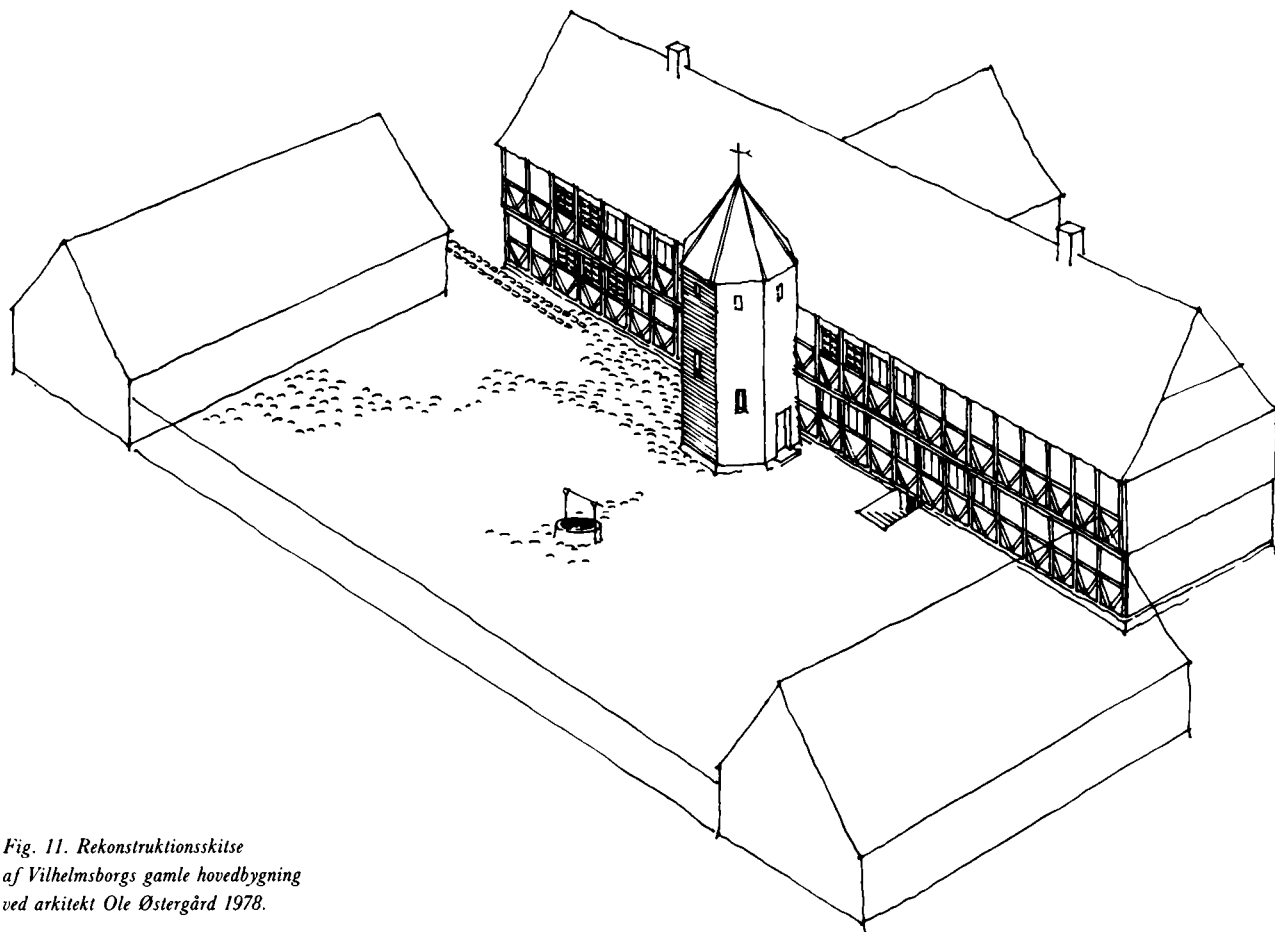
Sluttelig kan det nævnes, at der enkelte steder og især ved hovedhusets nordgavl fandtes nogle få nedgravede gruber, som dog ikke skal omtales nærmere.

Tolkning af bygningslevnene

Der kan ikke være tvivl om, at den frilagte hustomt er resterne af gårdens gamle hovedbygning, som den skildres i synsforretningen i 1673 (3). Her nævnes det, at det store hus har to etager og er forsynet med et trappetårn og en karnapbygning samt en kælder. Af teksten synes det indirekte at fremgå, at karnapbygningen vender mod øst som påvist ved udgravningen. Beretningen siger ikke noget om selve husets byggemåde; men de forholdsvis svage fundamenter uden fundamentgrøfter må betyde, at hovedbygningen har været rejst i bindingsværk i lighed med avlsgården, hvor de store længers »bindinger« ofte nævnes som en art måleenhed. Også placeringen af ildstedsfundamenterne C taler for en bindingsværksbygning, for i renæssancens

stenhuse var ildsteder og skorstene ofte placeret i gavlene. Den omhyggelige synsforretning omtaler heller ikke nogen forskelligheder i byggemåden, og det er derfor muligt, ja måske mest sandsynligt, at også karnapopbygningen og trappetårnet har været i bindingsværk. Når dette betones, har det sine særlige grunde. Ved karnapopbygningen er fundamenteringen særlig solid; men som tidligere nævnt, kan dette skyldes, at terrænet har et fald imod øst bort fra huset, så der her var behov for en særlig stabilitet. Hvad trappetårnet angår, nævner Vilh. Lorenzen i sine studier af dansk herregårdsarkitektur, at bindingsværksbygningernes trappetårne af tekniske årsager altid var opført i grundmur (4). Havde dette været tilfældet ved Vilhelmsborg, skulle man have forventet et kraftigere fundament og vel også en bemærkning derom i synsforretningen. Det kan da også nævnes, at der bl.a. fra Holmegård ved Næstved og Rodtenseje ved Odder kendes trappetårne i bindingsværk (5), så konstruktionen kan altså gennemføres.

Vilhelmsborgs gamle hovedbygning er nok ligesom de fleste andre huse blevet ændret på forskellige punkter i tidens løb; men den næsten totale nedrivning lever kun få muligheder for at iagttage sådanne ændringer. I kælderen kan der dog spores visse indgreb. Afvandingskanalen E synes ikke i den påtrufne form at have nogen funktion. Den er åbenbart på et tidspunkt sat ud af drift og kældergulvet omlagt, så det indsvendte grundvand blev ført hen til sumpen D. Af synsforretningen 1673 fremgår det, at fugten var et problem, for det nævnes, at kælderen »hver anden dag må tømmes for vand«. Sumpens egeplanker er blevet dendrokronologisk undersøgt på Wormianum, og det kan med rimelig sikkerhed siges, at de er tildannet engang efter 1646. Også brandhorisonten i kælderenes skorstensfundament C tyder på bygningsændringer. Må-

*Fig. 11. Rekonstruktionsskitse
af Vilhelmsborgs gamle hovedbygning
ved arkitekt Ole Østergård 1978.*

ske har køkkenet oprindeligt været placeret i kælderen, hvorimod det ved synsforretningen 1673 er beliggende i det søndre sidehus.

Af borgegårdens to sidehuse fandtes kun visse dele af en syldestensrække tilhørende det søndre sidehus. Sidehusene havde kun en etage, og påvisningen af den åbne vandrende I ved hovedhusets nordvestlige hjørne

må betyde, at de ikke har været sammenbygget med hovedhuset, men har ligget adskilt derfra i nogen afstand. Både sidehusene og hovedhuset vides at have været dækket med tagsten. Den lille separate kælderbygning J ved hovedhusets nordgavl er opført på et sent tidspunkt, for den omtales ikke i 1673, og dens murværk var i nogen grad opført af små gule mursten

af nyere type. Den må dog have tilhørt den gamle borgegårds sene epoke og er formodentlig nedrevet sammen med den. Måske er der tale om en kælder til opbevaring af særlige fødemidler eller måske et såkaldt ishus, hvori man gennem lang tid kunne opbevare is, indhentet om vinteren. Ishusene var populære ved danske herregårde, og de første omtales allerede i re-næssancen (6).

For at afrunde skildringen af borgegården kan det sluttelig nævnes, at synsforretningen 1673 omtaler en kampestensmuret brønd på den stenbrolagte gårds-plads samt et blå- og hvidmalet »stakitværk«, der sy-nes at have adskilt borgegården fra avlsgården jvf. re-konstruktionstegningen fig. 11.

3. Genstandsfund

Ved udgravningen blev der indsamlet et betydeligt an-tal genstandsfund, hovedsagelig brudstykker af kera-mik, men også fragmenter af kridtpiber, drikkeglas og andre af dagliglivets genstande, jvf. skemaet fig. 12. Indsamlingen foregik i de ialt 14 manuelt udgravede søgegrøfter. Genstandene blev dels fundet i det dæk-kende muldlag og dels i det kulturlag, der enkelte ste-der kunne iagttages herunder; men da genstandene altid var ensartede i de to lag, blev der ikke opsam-lingsmæssigt sondret imellem dem. Almindeligvis kan de forskellige fund derfor kun henføres til et bestemt

udgravningsfelt. Hvor der blev påtruffet særskilte fundførende anlæg såsom kælderen J, sumpen D eller diverse gruber, blev genstandene herfra dog indsamlet særskilt. Endvidere kan det nævnes, at hovedhusets kælder kun delvist blev udgravet maskinelt. De ne-derste 30 cm af fyldjorden heri blev udgravet manuelt, og herfra foreligger en betydelig kollektion af genstan-de, der generelt tilhører hovedhusets slutfase.

Principielt blev alle genstandsfundene indsamlet, men for visse gruppers vedkommende skete det dog kun i udvalg. Dette gælder således for metalgenstande-ne, hvoraf adskillige jernsøm blev kasseret, samt for de mange skår af vinflasker og rudeglas, der ofte var så små, at de skønnedes uden interesse. Endvidere blev også byggematerialer som tagsten, mursten og gulvfli-ser kun indsamlet i nogle få eksemplarer, selv om de i sønderbrudt stand var tilstede i store mængder.

I det følgende vil de forskellige genstandsgrupper kort blive præsenteret, men en nærmere omtale vil kun ske, når det menes at have særlig interesse f.eks. for dateringen af herregårdsanlægget.

Keramik

Ved udgravningen blev der ialt fundet 1708 potteskår, eller brudstykker af keramik skulle man nok snarere sige, for der er tale om meget forskelligartede produk-ter. Der blev kun i beskedent omfang gjort forsøg på at

Fundgruppe	Keramik	Ovnkakler	Vægfliser	Kridtpiber	Drikkeglas	Flasker	Rudeglas	Metalgenst.	Byggemat.
Antal (Fragmenter)	1708	3	16	127	21	(89)	(45)	(10)	(6)

Fig. 12. Skematisk oversigt over mængden af de forskellige genstandsfund. Ude til højre er tallene angivet i parantes, da disse genstande kun blev indsamlet i mindre omfang.

Keramiktype	Sortgods	Rødgods	Stentøj	Fajance	Porcelæn	Stengods	Ialt
Antal skår	236	923	213	277	53	6	1708

Fig. 13. Skematisk oversigt over mængden af de forskellige keramiktyper, der fandtes ved udgravningen.

sætte dem sammen til større helheder, og der fandtes ingen hele lerkar. Størstedelen af materialet tilhører 1700-årene, og kun en mindre del kan tilskrives renæssancen. En kollektion på et par hundrede skår er udeladt af behandlingen, da den åbenbart tilhører 1800-årene, og den stammer da også fra en søgegrøft beliggende mellem den nuværende og den gamle hovedbygning. En oversigt over de forskellige keramiktypers mængde er vist i skemaet fig. 13. I det følgende vil keramiktyperne ganske kort blive præsenteret, som de fremtræder i Vilhelmsborgmaterialet, og derefter omtales to udvalgte, store keramikopsamlinger, der tillige synes at afspejle fundets hele kronologiske spændvidde.

Sortgodset er almindeligvis tykvægget og af jdepottekarakter, men kun en del af skårene har blankglittet overflade. Teknisk set repræsenterer dette sortgods en primitiv keramik, der er brændt i mile og fremstillet uden brug af drejeskive. Formmæssigt er der næsten udelukkende tale om simple, trebenede potter med udsvajet rand, og de kan i nogle tilfælde være prydet med bølgeornamentik lige neden for randen.

Rødgodset er drejet på skive og brændt i ovn. Som navnet siger, er godset rødt, men kan i enkelte tilfælde være gulligt, og det er altid glasseret, i hvert fald på indersiden. Overfladen er undertiden prydet af indridsede eller indstemplede mønstre, men den hyppigste form for ornamentik er dog hornmaleri, hvor linjer af hvidt pibeler danner figurer på den røde baggrund. I enkelte tilfælde kan rødgodset være dækket af et tyndt

lag pibeler, der med sin hvide farve danner en ideel baggrund for mere farverige, polykrome dekorationer. Formmæssigt optræder rødgodset først og fremmest som stjerpotter og i mindre grad som fade, tallerkner, skåle og diverse små potter.

Stentøjet er importeret fra Tyskland. Det er så hårdt brændt, at godset er helt sammensintret, og det er dækket af en klar saltglasur både på ydersiden og indersiden. Godset er gulligbrunt eller gråt og bærer i enkelte tilfælde en koboltblå bemaling. Stentøjet optræder næsten udelukkende i form af høje cylindriske dunke, der øverst har en kort og snæver hals samt en lille kraftig hank. Nogle få skår stammer formodentlig fra krus, som foruden koboltblå bemaling også er prydet med indpresset relieformentik.

Fajancen er fremstillet af udsøgt ler og dækket med en hvid tinglasur, som efter brændingen har dannet grundlag for bemalinger. Efter bemalingen påførtes en klar glasur, inden den afsluttende brænding ved lavere temperaturer. Fajancefremstillingen kendes i Europa siden 1400-årene, men først i løbet af 1600-årene vandt den større udbredelse i Nordeuropa, hvor Holland fik en førerstilling i produktionen. I Danmark indledtes fajancefremstillingen 1722 med fabrikken i St. Kongensgade i København. Indenfor Vilhelmsborgfundene optræder fajancen næsten udelukkende i form af tallerkener og enkelte små skåle, alt dekoreret med blå bemaling.

Porcelænet er almindeligvis tyndere end fajancen og så hårdt brændt, at leret og glasuren er uløseligt sam-

mensintret. Porcelænsprodukterne blev først og fremmest importeret fra Kina, og skønt man i 1708 fandt frem til at producere porcelæn i Europa, Meissen, så kom det europæiske porcelæn ikke mængdemæssigt til at spille nogen væsentlig rolle, for dertil var det for kostbart. Importen fra Kina blev især betydelig i 1700-årene, og for Danmark var det væsentligt, at man i 1732 stiftede »Det aiatiske kompagni«. En hjemlig dansk porcelænsproduktion blev først iværksat i 1775. I fundene fra Vilhelmsborg optræder porcelænet som små skåle, tallerkener og enkelte øreløse kopper. Almindeligvis er de indvendigt dekoreret med plante- og fuglemotiver i blåt, medens skålenes yderside er moccasfarvet. I sådanne tilfælde er der tale om kinesiske produkter, men helt kridhvidt, ubemalet porcelæn optræder også.

Som den sidste keramiktype i Vilhelmsborgfundene skal nævnes stengodset (ikke at forveksle med det førnævnte tyske stentøj). Stengodset er en meget ung keramiktype, der først blev sat i produktion omkring 1760 af Josiah Wedgwood i Staffordshire i England, og det er fremstillet af en særlig lerblanding, der egner sig til industriel produktion. Efter påføring af glasuren fremtræder det flødefarvet, og det har ingen bemaling, men prydes ofte af plastiske ornamenter og gennembrydninger. Netop sådan fremstår det eneste eksemplar af stengods, der kendes fra Vilhelmsborg. Det drejer sig om et sønderbrudt låg til en krukke, fundet i fyldjorden i hovedhusets kælder.

Efter denne generelle præsentation af keramiktyperne skal der gives en kort omtale af Vilhelmsborgfundets to største keramikopsamlinger, der synes at repræsentere henholdsvis den tidlige og den afsluttende fase af den gamle borgegårds funktionstid. Omtalen vil ikke gå i detaljer, men sker først og fremmest for at påpege forskellighederne i de to opsamlinger, og for

om muligt at hente nogle dateringsmæssige oplysninger fra dem. På museet bærer begge opsamlinger udgravningens journalnummer 1978 og desuden hver sit undernummer, henholdsvis V og T.

Den ældste opsamling, V, stammer fra en stor grube, som fandtes ca. 10 meter sydvest for hovedhusets sydvestre hjørne. Gruben blev påtruffet i forbindelse med eftersøgningen af det søndre sidehus. Gruben var nedgravet fra den oprindelige jordoverflade og overlejres af det senere tilkomne kulturlag og havejord. Stratigrafisk må den derfor tilhøre herregårdsanlæggets tidlige periode. Den var ca. 70 cm dyb og havde nederst et gulligt sandblandet lerlag med en del teglstensbrokker. Resten af gruben var opfyldt af det mørke fundførende lag, der beskrives som brunligsort løs

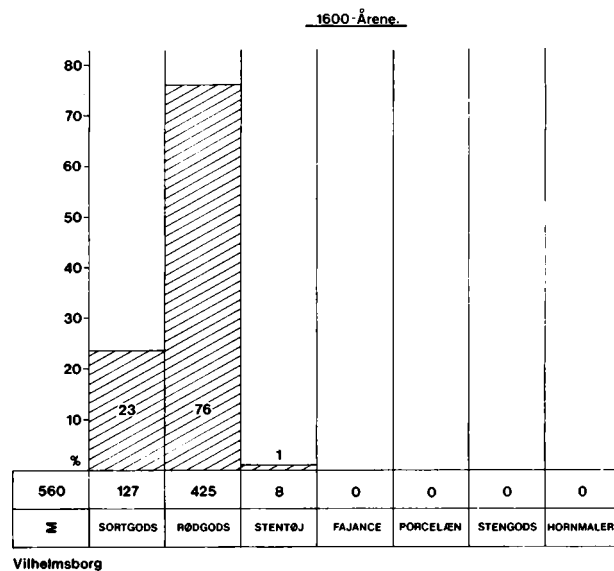

Fig. 14. Skematisk oversigt over keramiktyperne i opsamlingen 1978V fra en grube tilhørende herregårdens tidlige periode.

*Fig. 15. Udvalgte lerkarskår
fra opsamlingen 1978 V, begyn-
delsen af 1600-årene.*

humusjord med enkelte teglbrokker og mørtelklumper samt talrige lerkarskår, dyrekogler og trækulsstykker. Man får således indtryk af, at gruben først har modtaget noget byggeaffald og siden er blevet fyldt op med affald fra husholdningen.

Gruben indeholdt 560 lerkarskår, hvis typemæssige fordeling fremgår af skemaet fig. 14, og hvoraf der er vist et udvalg på fotografiet fig. 15. Sortgodset er groft og kun sporadisk afglattet eller glittet på overfladen, og bortset fra et enkelt randskår af en skål, synes der

udelukkende at være tale om trebenede lergryder. Rødgodset består hovedsageligt af stjertpotter og nogle stjertpander, men der forekommer også fade og skåle, hvoraf nogle har haft vandretsiddende ører. Stjertpotterne er kun undtagelsesvist glaseret på ydersiden og bærer ingen ornamentik. Ganske enkelte af dem er øjensynlig af udenlandsk herkomst, for de er lavet af lyst ler og bærer grøn glasur både indvendigt og udvendigt. Et par tilsvarende lyse skår med grøn glasur stammer fra andre karformer og er udvendigt prydet

med påsatte »hindbærknopper«. Også skålene og fadene er ligesom stjertpotterne praktisk talt uden ornamentik, men et enkelt fad er dog prydet med bølgelinjer og andre indridsede ornamenter. Grubens otte stentøjsskår er af to forskellige typer. De fire er gulligbrune, ret små og stammer måske alle fra et og samme kar, som foruden saltglasuren også er dækket af tætsiddende, meget lave, men også »intense« bølgelinjer, som er påført med rullestempel. De fire andre stentøjsskår må med deres koboltblå bemaling stamme fra Westerwald nær Rhinen, hvor man omkring 1600 iværksatte en meget stor stentøjsproduktion. En datering til begyndelsen af 1600-årene kan med forsigtighed angives for disse Westerwald skår (7). Endelig bør det nævnes, at der ikke i gruben blev fundet fajance eller porcelæn.

I forsøget på en datering af keramikken fra denne grube hæftes opmærksomheden umiddelbart ved de fire Westerwald-skår, der må betyde, at vi befinder os efter år 1600. Til gengæld er det bemærkelsesværdigt, at der ikke er fundet fajance, for den hollandske fajance havde sin blomstringstid 1650-1750 (8), så man kunne forvente, at det var til stede, hvis grubefundet tilhørte sidste halvdel af 1600-årene. Det kan dog i denne sammenhæng nævnes, at der i fundene fra det langlandske fiskeleje Sandhagen, der dateres ca. 1550-1620, er fundet fajance omend i beskedent omfang (9). Vilhelmsborggrubens rødgoods er iøvrigt generelt i overensstemmelse med Sandhagens rødgoods, selvom dette udviser en betydelig mængde fade ornamenteret med hornmaleri. Mere bestemt kan det siges, at Vilhelmsborggrubens fade med indridsede bølgelinjer m.v. har tydelige paralleller i et pottemagerfund i Ålborg, som kan dateres til begyndelsen af 1600-årene (10). Alt i alt tyder keramikken på, at Vilhelmsborggruben må dateres indenfor første halvdel af 1600-årene.

Efter omtalen af denne tidlige kollektion af Vilhelmsborgkeramik vender vi os nu mod en sen keramikopsamling, der stammer fra de nederste 30 cm af fyldjorden i hovedhusets kælder. Denne jord var meget uensartet og indeholdt bl.a. spredte kampesten samt utallige sønderknuste tagsten og mørtelklumper. Det var således tydeligt, at kælderen er blevet fyldt op umiddelbart efter nedrivningen af hovedhuset, og det må betyde, at de talrige lerkarskår og andre genstande, den indeholdt, hovedsageligt må stamme fra slutningen af husets funktionstid. Denne keramikopsamling fra kælderenes nederste fyldjord har museumsnummeret 1978 T. Den indeholdt 563 lerkarskår, hvis type-mæssige fordeling fremgår af skemaet fig. 16, og hvoraf der er vist et udvalg på fotografierne fig. 17-18.

Kælderenes 76 skår af sortegods virker overraskende,

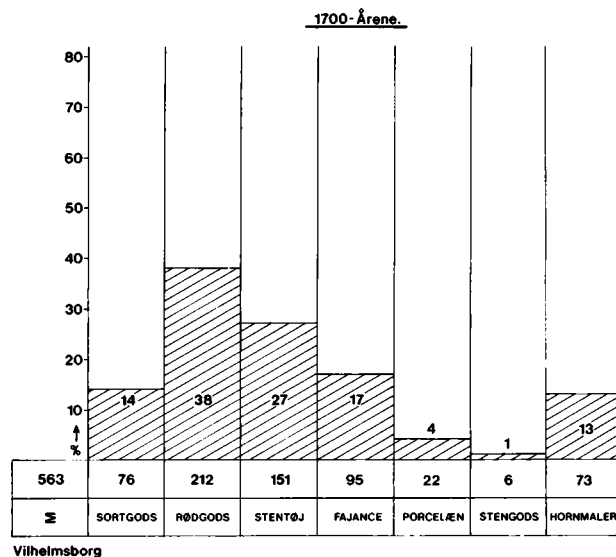

Fig. 16. Skematisk oversigt over keramiktyperne i opsamlingen 1978 T fra bundlaget i hovedhusets kælder.

Fig. 17. Udvalgte skår af sortgods og rødgoods fra opsamlingen 1978 T (kampestenskældereren), 1700-årene.

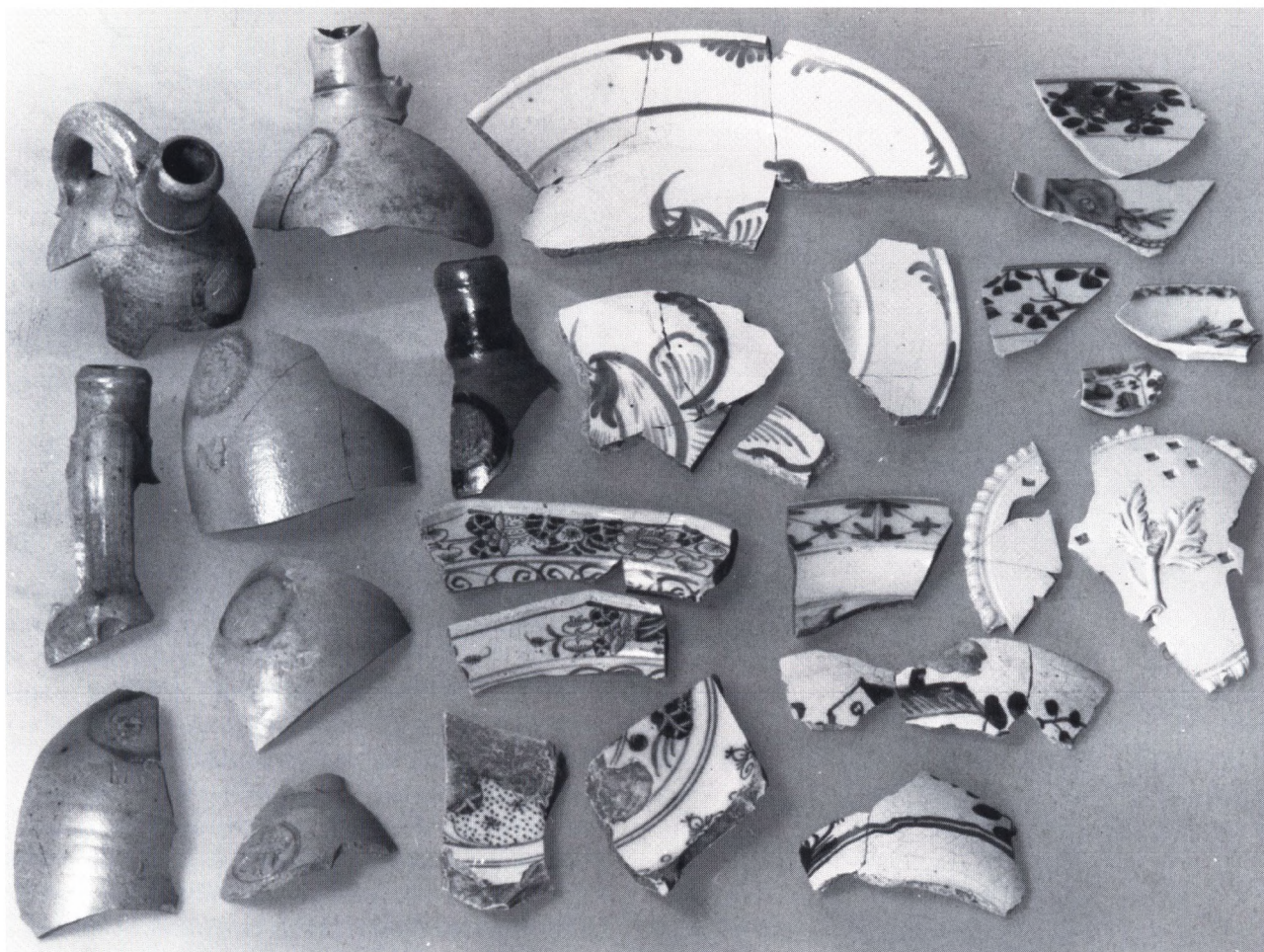

Fig. 18. Udvalgte skår af stentøj, fajance, porcelæn og stengods fra opsamlingen 1978 T (kampestenskælderen), 1700-årene.

da kun otte af dem har den for jydepotten karakteristiske, glinsende overflade. Alle de øvrige stortgodsskår er grå, tyndvæggede og hårdt brændte; og samtlige randskår, der stammer fra een og samme lergryde, er

så regelmæssigt udført med facetter og ansats til lågfals, at man umiddelbart skulle tro, der var tale om eksempler på højmiddelalderens professionelle sortgods. Imidlertid drejer det sig nok om jydepotter fra

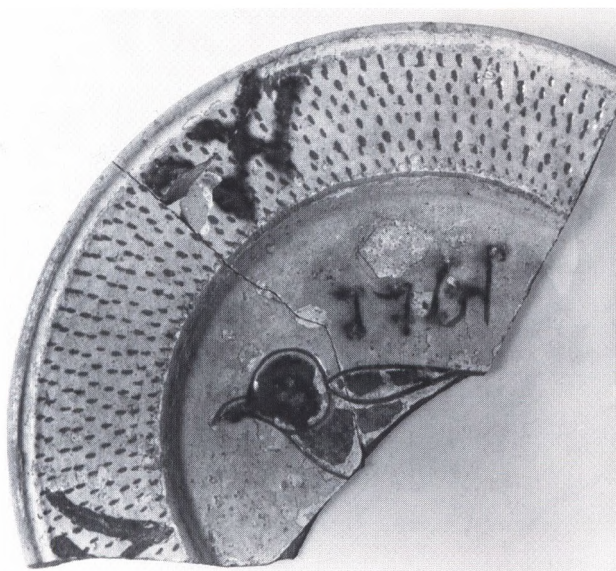

Fig. 19. Tallerken med årstallet 1761 fra kæmpestensælderen.

Vorup nær Randers, som netop kan fremtræde med en meget hårdtbrændt skærv (11).

Blandt kælderens rødgoods er stjertpotterne den største enkeltgruppe, men slet ikke så dominerende som i det før omtalte tidlige grubefund, og det er karakteristisk, at de nu alle sammen også er glaserede udvendigt og prydet med hornmaleri. De fleste er ret ensartede i udførelsen og må nok repræsentere en lokal produktion. Foruden stjertpotterne findes også andre potteformer samt fade, tallerkener og enkelte skåle. De fleste af dem er af sædvanligt rødgoods og dækket af klar blyglasur, i hvert fald på indersiden, og mange bærer hornmaleri; men der findes adskillige tallerkener af mere gråligt gods med metalliske skinnende, grålig glasur og hornmaleri i afsluttede bølgelinjer. Disse tallerkener og andre stykker må være importerede. En

tallerken, hvis inderside er dækket af pibeler, viser bl.a. en fuglefigur med polykrom bemaling samt årstallet 1761 (fig. 19). En helt speciel gruppe indenfor rødgodset repræsenteres af 24 skår, der må stamme fra dekorative havekrukker. Skårene er røde eller gule, meget tykvæggede og bærer slet ikke glasur. Svungne hanke understreger deres dekorative funktion.

Fajancerne er alle hvide og bærer blå bemaling. Der er næsten udelukkende tale om tallerkener; men enkelte skår tilhører en lille stejlvægget skål, der viser et bondehus omgivet af løvranke. En større gruppe af skår hidrører for ottekantede tallerkener, der stammer fra fabrikken i St. Kongensgade, hvilket bl.a. fremgår af det karakteristiske Gierløfmønster med store mørke blade, som er karakteristisk for produktionen i perioden 1749-1769 (12).

Stentøjet optræder i kælderfylden udelukkende i form af høje og smalle, cylinderformede dunke med kort hals og en lille lodretstillet hank. De fleste, om ikke alle, har øverst en indstemplet cirkel omgivet af koboltblå bemaling, i hvis midte der er et kors flankeret af et C og et T. Derunder kan så yderligere være indstemplet to andre bogstaver NH og HS (fig. 20). Der kan ikke henvises til tilsvarende stentøjsprodukter, men dunkenes store antal, deres ensartede form og ret tynde gods gør det nærliggende at opfatte dem som eengangsbeholdere, måske for vin, men måske snarere for det helsebringende mineralvand, som i 1700-årene begyndte at spille en rolle, og som i nogen grad blev importeret til Danmark fra berømte sundhedskilder i Tyskland og Østrig-Ungarn (13). Korsmærket kan måske støtte en sådan tolkning, da helligkilder og sundhedskilder er beslægtede fænomener.

Porcelænet og stengodset fra kælderfundet er allerede fuldgyldigt beskrevet ovenfor ved den indledende præsentation af de forskellige keramiktyper, da disse

Fig. 20. Fragmenter af stentøjsdunke fra kampestenskælderen, 1700-årene.

sene keramikformer hovedsageligt fandtes i kampestenskælderen bundlag.

Keramikkollektionen fra fylden i hovedhusets kælder synes ikke for hovedpartens vedkommende at repræsentere nogen lang periode. Formodentlig er der kun tale om de sidste årtier af husets funktionstid, og den yngste datering af denne keramik må ligge meget tæt på husets nedrivningstidspunkt. Tallerkenen med årstallet 1761 er et uomtvisteligt bevis på, at nedrivningen er foregået efter dette år. Også de seks skår af Wedgwoods engelske stengods kan tidligst være nået frem til kælderdybet i løbet af 1760'erne. Set på denne baggrund kan nedrivningen således tidligst være sket omkring 1770.

Fig. 21. Fragmenter af sortglaserede ovnkakler, 1600-årene.

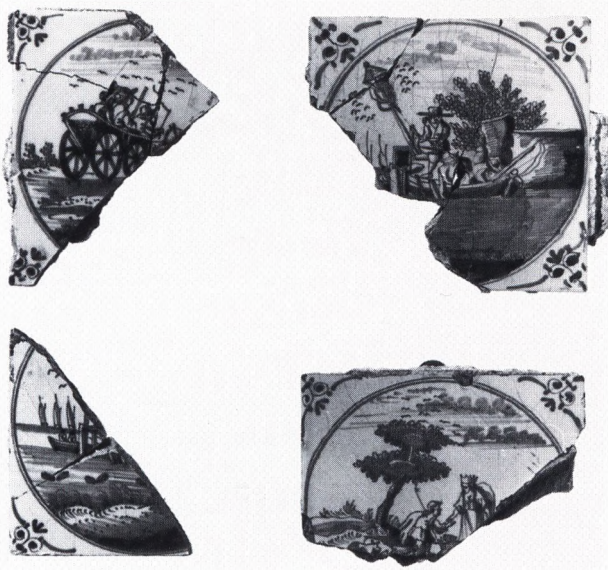

Fig. 22. Vægfliser, 1700-årene.

Fig. 23. Udvalgte fragmenter af kridtpiber. Rækken ude til højre viser den ældste type; de øvrige er senere.

Ovnkakler

Ved udgravningen blev der fundet tre små fragmenter af sortglaserede ovnkakler, hvoraf de to, der vises på fig. 21, stammer fra fylden i hovedhusets kælder. Det ene viser øjensynligt et oksehoved, og det andet nogle skræltøbende bånd, der formodentlig vikler sig om en søjle. Renæssancens kakler viste ofte figurer placeret i en søjlearkade. Fragmenterne kan ikke bestemmes nærmere; men den sorte glasur antyder en datering til perioden omkring eller efter 1600 (14). De fleste andre fund fra hovedhusets kælder tilhører 1700-årene, men netop for ovnkakler kan man tænke sig en lang brugstid, inden de kasseres.

Vægfliser

Vilhelmsborgfundet indeholder 16 fragmenter af vægfliser fra 1700-årene, alle i hvid fajance med blå bemaling, hvoraf fire er gengivet på fig. 22. De 10 af fragmenterne fandtes i hovedhusets kælder. Holland var helt dominerende indenfor flisefremstillingen, der udvikledes i løbet af 1600-årene; men først omkring 1700 begyndte Danmark at importere disse produkter. Fra 1722 iværksættes også en selvstændig produktion i Danmark (15).

Kridtpiber

Kridtpiber var skrøbelige, gik ofte itu og findes derfor hyppigt i bebyggelsesaflejringer fra nyere tid. Ved udgravningerne på Vilhelmsborg fandtes 127 fragmenter af kridtpiber, hvoraf et udvalg er vist på fig. 23. De optræder i to hovedtyper. Den ældste type har meget kraftige spidser, der kan være op til 10 mm i diameter, hvorimod de tilhørende pibehoveder er små og tynde og meget fremadrettede. I enkelte tilfælde kan der være indpressede ornamenter på spidserne. Den sene type er generelt karakteriseret ved en større regelmæssighed

Fig. 24. Kridtpibehoveder med stemplet I B for Jakob Bay i Drammen (1752-1770).

i fremstillingen, har tynde pibespidser med en diameter på ca. 7 mm og et stort rummeligt hoved. Der er ofte indpresset ornamentik på spidserne, og hovederne kan have en plastisk dekoration. I et enkelt tilfælde er piben overtrukket med grøn glasur. Fabrikationsstempler findes både på spidser og hoveder samt på den lille hæl nedenunder hovedet. Piberne af den ældste type udgør på Vilhelmsborg ca. 1/3 af samtlige pibefragmenter, og de er udelukkende fundet i forbindelse med den førnævnte tidlige grube, der indeholdt kollektionen 1978 V med lerkarskår fra begyndelsen af 1600-årene (fig. 16). Piberne af den sene type er næsten alle fundet i hovedhusets kælder. Næsten alle pi-

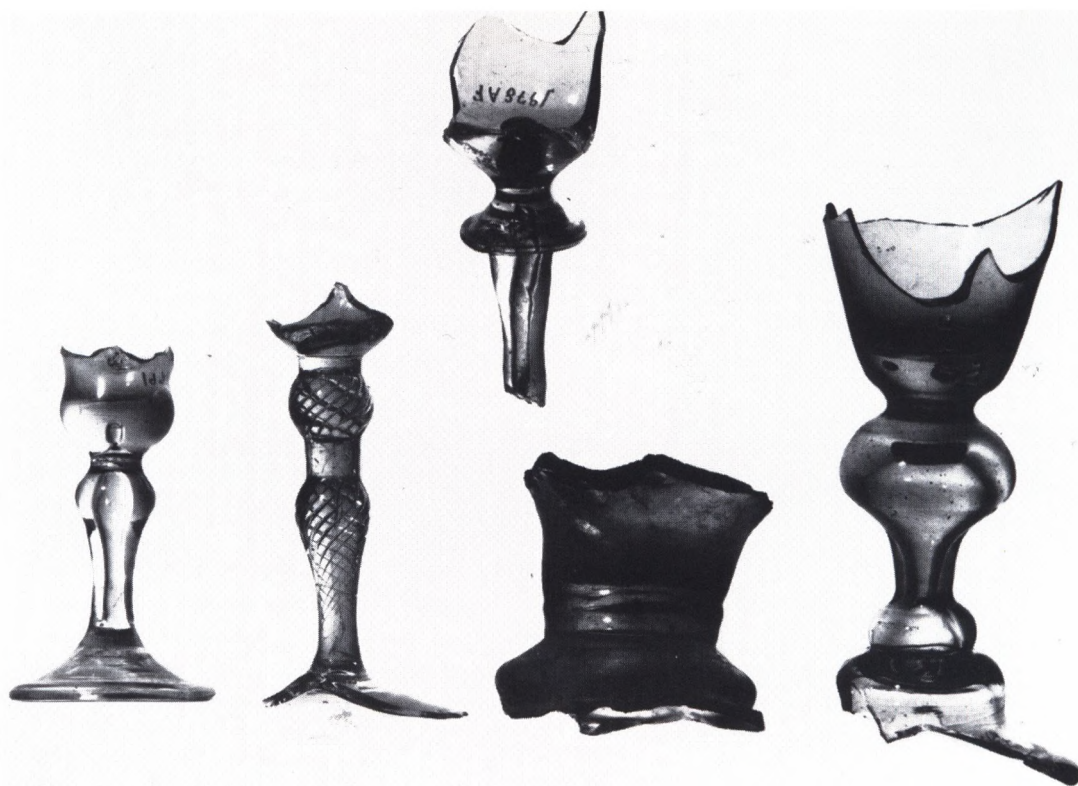
ber synes at være udenlandske. Blandt de yngste bærer mange inskriptionen GOUDA, der var den største by for pibefabrikationen i Holland, og et par stykker bærer stemplet I B (fig. 24), for Jakob Bay i Drammen, Norge, som producerede i perioden 1752-1770. Flere andre stempler optræder også på de sene piber.

Gennem de senere år er der kommet flere større værker om især Englands og Hollands fabrikation af kridtpiber. For Danmarks vedkommende foreligger der også enkelte oversigter og fundpræsentationer (16). Kridtpibefabrikationen påbegyndtes i England og Holland i årene omkring 1600, og tobaksrygningen blev meget hurtigt populær også i andre lande. I 1619 og 1625 anså Christian IV det således for nødvendigt at forbyde tobaksrygningen på henholdsvis norske og danske skibe. I 1670'erne var der en kortvarig pibefabrikation i Danmark, men først fra 1740'erne kommer der en vedvarende produktion igang her i landet. For Vilhelmsborgs vedkommende må dette betyde, at piberne af ældste type fra grubefundet nordvest for hovedhuset næppe kan dateres væsentligt før ca. 1620.

Drikkeglas

Ved Vilhelmsborgudgravningerne fandtes ialt 21 fragmenter af drikkeglas, hvoraf et udvalg er gengivet på fig. 25. De 12 af fragmenterne hidrører fra fyldlagene i hovedhusets kælder, hvor fundene som omtalt ovenfor hovedsageligt synes at tilhøre 1700-årene. Stilmæssigt synes Vilhelmsborgglassene da heller ikke at tilhøre 1600-årene, hvorimod materialet i vidt omfang svarer til kendte typer fra 1700-årene. Dette er i overensstemmelse med, at drikkeglassene i Danmark vinder betydeligt frem i 1700-årene dels gennem import fra udlandet og dels i kraft af de store glasværker, som i løbet af århundredet blev anlagt i Norge (17).

Fig. 25. Sønderbrudte
drikkeglas, 1700-
årene.

Flasker

Ved udgravningen af hovedhuset fandtes der især i kælderens fyldjord så mange større og mindre brudstykker af flasker, at der kun blev hjembragt en vis del af de større fragmenter, ialt 89 stykker, hvoraf et udvalg ses på fig. 26. Der er næsten udelukkende tale om vinflasker af mørkegrønt glas. De fleste har rundt eller afrundet corpus, men der fandtes også adskillige med firsidet eller ottesidet corpus, og de kan formodentlig alle tilhøre 1700-årene (18).

Rudeglas

Også af rudeglas fandtes der i eller lige ved hovedhuset så mange fragmenter, at kun en lille del blev opsamlet, ialt 45 stykker, hvoraf et udvalg er vist på fig. 27. Skår af gamle rudeglas er meget vanskelige at datere, og om Vilhelmsborgruderne hovedsagelig tilhører 1600- eller 1700-årene lader sig ikke afgøre. I bygningssynet fra 1673 angives antallet af vinduer i forskellige dele af Vilhelmsborgs hovedbygning, og det oplyses undertiden, at de har ruder af »fransk glas«. I perioden 1600-

Fig. 26. Udvalg af knuste
vinflasker, 1700-årene.

1750 blev behovet for rudeglas i Danmark dækket gennem import, hvoriblandt en del af de finere produkter vides at stamme fra Normandiet (19).

Metalgenstande

Som tidligere nævnt blev der ved udgravningen fundet flere jernsøm, men de blev kasseret som værende uden interesse. Derudover fandtes kun 10 metalgenstande. På fig. 28 ses en bronzespuns fra en taphane og en lille ornamenteret blyplade samt en blysprosse fra et vin-

due. De øvrige metalgenstande var: en jerndorn, foden af en jerngryde, et jernspænde, et stærkt beskadiget vinduesbeslag af jern, en lille metalring, et fingerbøl samt en mønt af nyere dato. Mønten var et overflade-fund, og er af Jørn Steen Jensen, Nationalmuseet, blevet bestemt som en spillemønt, en såkaldt regnepening fra 1800-årene, og derved tilhører den ikke den gamle hovedbygningens funktionstid. Den afbildede vinduessprosse blev fundet i hovedhusets kælder, hvor fundene hovedsagelig synes at tilhøre 1700-årene. Bly-

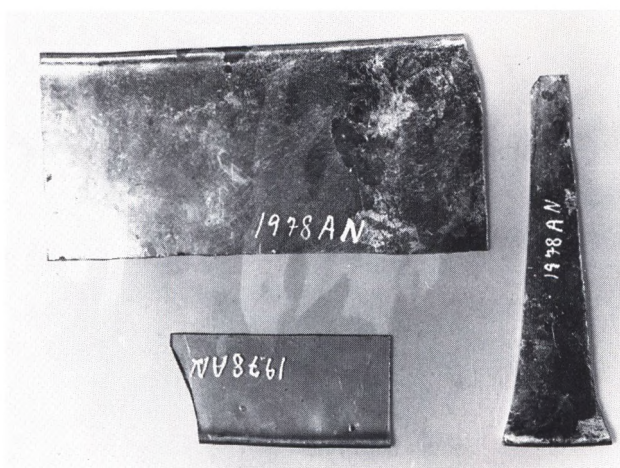

Fig. 27. Udvalgte stykker af rudglas, 1600-1700-årene.

Fig. 28. En bronzespun fra en taphane, en ornamenteret blyplade og en blyspun fra et vindue, 1600-1700-årene.

sprossen kan dog godt stamme fra husets ældste tid, for i løbet af 1600-årene eller lige omkring 1700 begyndte man at anvende træsprosser i vinduerne (20).

Byggematerialer

Som det fremgik af beskrivelsen af hovedhusets tomt, fandtes der byggematerialer in situ i form af kampesten i fundamentet og i kældervæggene, munkesten i kældernedgangens vægge samt mindre, gule mursten af nyere type i kælderen J og i trappetårnets sydlige del.

Som nævnt har hovedhuset formodentligt været rejst i bindingsværk, og mellemrummene mellem væggenes tømmer var i sådanne fornemme huse almindeligvis udfyldt med murværk af teglsten. Ved udgravningen fandtes da også adskillige større og mindre brudstykker af munkesten, men generelt må stenene fra murværket være fjernet ved nedrivningen med henblik på brug andetsteds. Derimod fandtes tusindvis af fragmenter fra sønderbrudte tagsten især i hovedhusets kælder, og der var vistnok udelukkende tale om vingetagsten, som i Danmark har været kendt siden 1500-årene (21). Desuden fandtes også enkelte fragmenter af gulvfliser i form af røde teglfliser og sorte skiferfliser. I synsforretningen 1673 nævnes da også gulve lagt af »røde Astrag«, d.v.s. gulvfliser.

I skemaet fig. 12 optræder byggematerialerne med mængdeangivelsen 6, da disse genstande kun blev hjembragt med enkelte prøver. Foruden en munkesten, en tagsten og to gulvfliser drejer det sig om to ganske små fragmenter af bemalet puds, som lader ane, at nogle af husets vægge har været udsmykket, omend motiverne slet ikke kan bestemmes.

En enkelt genstand fra det gamle Vilhelmsborg behøvede ikke at blive udgravet, for den opbevares stadig på gården uden dog at være i funktion idag. Det er

vindfløjen (fig. 29) med årstallet 1677 og initialerne for Wilhelm Gyldencrone og hans hustru Sophie Wind, der få år før havde overtaget gården. Den har antagelig siddet over trappetårnet og bærer tydeligt præg af at have fristet som skydeskive.

4. Datering og sammenfatning

Udover synsforretningen fra 1673 foreligger der ikke, så vidt det vides, skriftlige kilder, der fortæller om Vilhelmsborgs gamle hovedbygning, og et forsøg på at fastlægge tiden for dens opførelse og nedrivning må derfor i vid udstrækning ske på grundlag af de iagttagelser, der blev gjort ved udgravningen.

I den forbindelse kan det være hensigtsmæssigt at begynde med overvejelser om nedrivningstiden. Som det fremgår af bygningsplanen fra 1817 (fig. 2), var hovedbygningen allerede på dette tidspunkt fjernet; men omvendt kan dette tidligst være sket omkring 1770, da der i kampestenskælderens bundlag som før nævnt fandtes en tallerken med årstallet 1761 samt nogle skår af engelsk stengods, der først produceres fra omkring 1760. Nedrivningen må således være foregået engang i perioden ca. 1770-1817, og måske kan den også fastlægges nærmere. I denne periode var familien Gyldenkrone ejer af både Vilhelmsborg og nabogården Moesgård, og det vides, at man omkring 1780 lod opføre den nuværende fornemme hovedbygning på Moesgård, hvor der tidligere ikke havde været nogen reel hovedbygning (22). I Moesgårdbygningen indgår i vid udstrækning tømmer fra en ældre, fornem bindingsværksbygning. I kælderens ses således ni bjælker, som i hver ende har taphuller til indvendige knægte, og som iøvrigt er prydet med elegant bemalede blade og blomster, så man må tro, de engang har tilhørt loftet i en fornem sal. Desuden ses partier af flere egebjælker med indskåret ornamentik af renæssancetype. I for-

Fig. 29. Vindfløj fra Vilhelmsborg med årstallet 1677 og initialerne for den daværende ejer Wilhelm Gyldencrone og hans hustru Regitze Sophie Wind.

hold til sin længde er Moesgårdbygningen påfaldende smal, netop ni meter ligesom Vilhelmsborgs gamle hovedbygning, og det er derfor nærliggende at mene, at Christian Frederik Gyldenkrone ved opførelsen af sin nye residens på Moesgård har gjort brug af materialer fra den gamle Vilhelmsborgbygning, der i så fald må være nedrevet omkring 1780.

Tiden for opførelsen af den gamle hovedbygning på Skumstrup/Vilhelmsborg er betydeligt vanskeligere at fastlægge. Af bygningssynet i 1673 fremgår det, at hovedhuset allerede dengang har været af nogen ælde (3). Det siges bl.a. om taget på den østre side og på korshuset (karnapbygningen), at det er »gammelt og

behøver skælning (understrygning) samt en del sten at indstikke, så og nogle lægter og sværlægter. I tårnet er trappen gammel og behøver nogen forbedring«. På denne baggrund er det nok rimeligt at antage, at husets opførelse ligger tilbage omkring 1600 eller måske tidligere.

I denne forbindelse bør opmærksomheden henledes på den før omtalte affaldsgrube, som indeholdt en tidlig keramikkollektion fra begyndelsen af 1600-årene (fig. 15). Gruben var beliggende ca. 10 m sydvest for hovedhusets sydvestre hjørne og indenfor det område, hvor man umiddelbart og i henhold til en svagt påvist syldstensrække (fig. 10) kan formode, at hovedbygningens søndre sidehus senere blev placeret. Gruben indeholdt nederst et gulligt, sandblandet lerlag med en del teglstensbrokker, som måske kan tolkes som byggeaffald, og i den øvre mørke fyld fandtes foruden den nævnte keramik også adskillige kridtpibefragmenter af tidlig type, der vanskeligt kan dateres før 1620 (fig. 23). Gruben må således være gravet og tildækket omkring eller efter 1620, og det søndre sidehus kan derfor også antages at være opført efter dette år. Hvis gruben tilhører selve hovedhusets byggefase, må også den placeres så sent som ca. 1620, da gruben på dette sted ikke ville få lov til at ligge utildækket gennem længere tid. Grubens tilhørsforhold til hovedhuset er dog højst usikkert, hvorimod dens beliggenhed gør det sandsynligt, at det søndre sidehus tidligst kan være opført omkring 1620.

Ser vi på hovedhusets grundplan (fig. 4), er den især karakteriseret ved trappetårnet og karnapbygningen, som begge er placeret en smule usymmetrisk forskudt mod nord i forhold til facadernes midtpunkt. Trappetårne optræder kun undtagelsesvis før renæssancen, og karnapbygningerne er også typiske for denne periode (23). Kravet om symmetri og midtstillet trappetårn

bliver især karakteristisk fra tiden omkring 1600, selv om der dog kan nævnes undtagelser fra denne regel (24). Tager man håndfast på disse dateringer, synes Vilhelmsborghuset således at skulle placeres i sidste halvdel af 1500-årene.

Måske skal vi dog nærmere henimod år 1600, i hvert fald hvis vi accepterer de førnævnte udskårne egetræsbjælker i Moesgårds kælder som stammende fra Vilhelmsborghuset, for en dendrokronologisk undersøgelse på Wormianum tyder på, at de tidligst kan være fældet i 1570'erne. I samme retning peger også genstandsfundene, der alle tilhører 1600- og 1700-årene, hvorimod 1500-årene ikke synes at være repræsenteret. Alt i alt tyder udgravningsresultaterne således på, at hovedhuset på det gamle Skumstrup er blevet rejst i slutningen af 1500-årene eller omkring 1600, hvorimod det søndre sidehus sandsynligvis er opført efter ca. 1620.

Det er vanskeligt at sige, om der forud for hovedhusets opførelse har eksisteret en herregård på dette sted. Af bygningssynet i 1673 fremgår det, at flere af avlsgårdens bygninger er forfaldne; men man kan dog ikke på dette grundlag tillægge dem større ælde end hovedhuset. Som nævnt indledningsvis var adelsmanden Jost Ulfeldt (død 1548) den første, der her samlede et stort godskompleks gennem køb af Skumstrup, Østergård og Moesgård; men det blev efter hans død påny delt mellem hans tre døtre, hvoraf Anne fik Skumstrup. Hun blev gift med Jørgen Friis til Vadskegård ved Lemvig. Om deres søn Niels Friis vides det, at han i 1625 skrev sig til Skumstrup, og han fik igen skabt et stort godskompleks (2). Bygherren for Skumstrups hovedhus kan således ifølge dateringen være Anne, Jørgen eller Niels Friis.

I det ydre har Skumstrup været en beskeden gård. Den lå ikke omgivet af vandgrave og var desuden op-

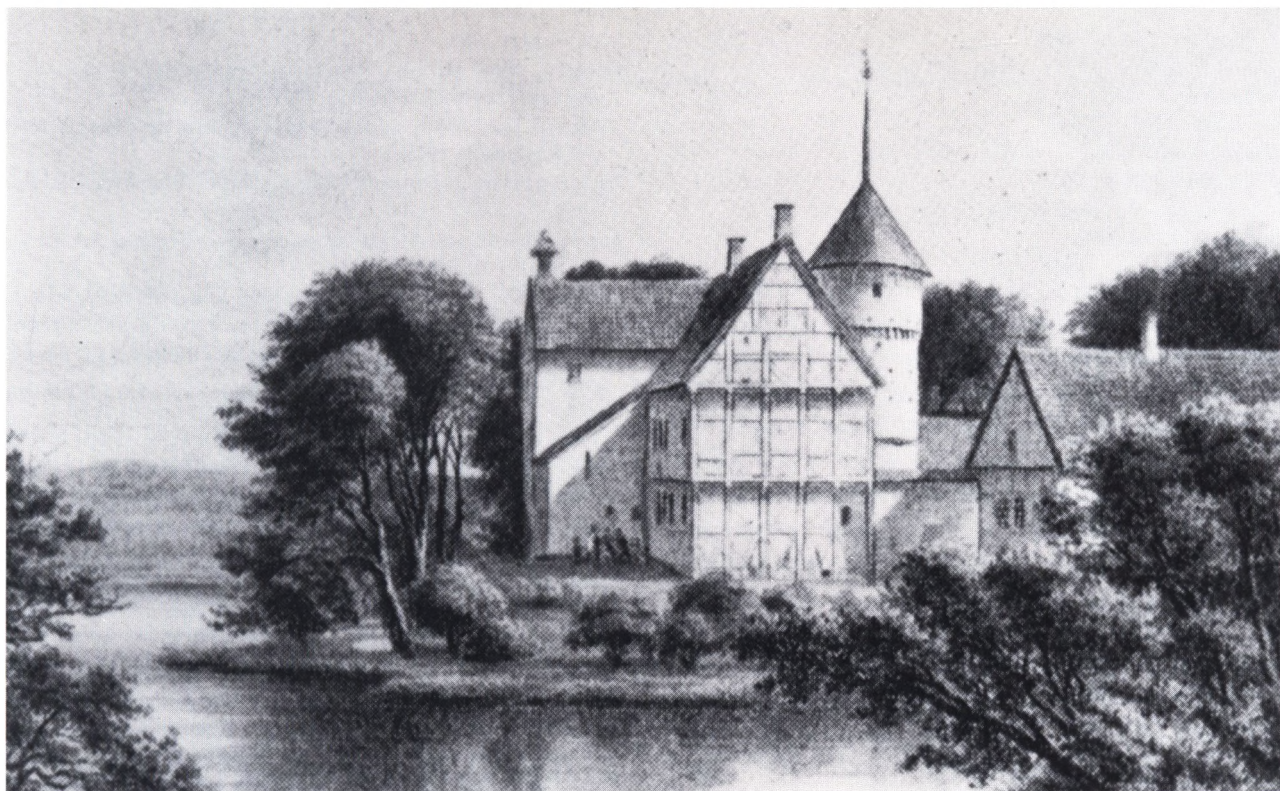

Fig. 30. Høgholt i Vendsyssel midtvejs mellem Hjørring og Frederikshavn. Illustration fra 1858 – Richardt og Secher, her efter Danske Slotte og Herregaarde.

ført i bindingsværk på et tidspunkt, hvor adelen iøvrigt yndede at markere sin prestige med store stenbyggede huse og gårde. Idag eksisterer der kun nogle få herregårde fra renæssancen med en hovedbygning i bindingsværk. Blandt de bedst bevarede kan nævnes Lynnerupgård nord for Viborg, Randrup i Himmerland, Fraugdegård ved Odense, Holmegård ved Næstved og Rudbjerggård på Lolland. Det er dog muligt at der oprindeligt har været flere, end vi idag har bevaret (25). Nogle er ligesom Skumstrup blevet nedrevet, og

andre har undergået væsentlige ændringer, så de ikke længere fremstår som bindingsværksbygninger. Dette gælder således Lerkenfeldt i Himmerland og Høgholt midtvejs mellem Hjørring og Frederikshavn. Høgholt blev ombygget så sent, at et prospekt fra 1858 (fig. 30) endnu giver os indtrykket af et hovedhus i bindingsværk med karnapbygning og trappetårn samt to fritliggende sidehuse, hvoraf det ene dog først er tilføjet efter 1662. Og dermed giver det på flere punkter også et indtryk af den gamle borgegård på Skumstrup.

Noter

1. Porsmose 1988 s. 385 ff.
2. Andrup 1945 s. 402 ff og Trap 1963 s. 287 f.
3. Rasmussen 1942 s. 97 ff.
4. Lorenzen 1921 s. 145.
5. Langberg 1955 s. 205 og Trap 1963 s. 324.
6. Lundbæk 1970 s. 5 ff.
7. Reineking – von Bock 1971 s. 44 ff og nr. 451-52.
8. Roesdahl 1989 s. 116.
9. Bender Jørgensen 1981 s. 68 f.
10. Riismøller 1970 s. 115 f.
11. Lynggaard 1972 s. 76 og 90 ff.
12. Uldall 1967 s. 38 ff.
13. Boesen 1968 s. 55.
14. Liebgott 1972 s. 21.
15. Schoubye 1965 s. 207 f og 225 f.
16. Tang Kristensen 1959 s. 79 ff.
Ahlefeldt-Laurvig 1980 s. 219 ff.
Slettebo 1989 s. 173 ff.
17. Roesdahl 1977 s. 17 ff.
Roesdahl 1989 s. 151 ff.
18. Schlüter 1984 s. 13 ff.
Roesdahl 1989 s. 160 ff.
19. Roesdahl 1989 s. 134 ff.
20. Roesdahl 1989 s. 139.
Engqvist 1988 s. 77.
21. Larsen 1986 s. 102.
22. Haugsted 1945 s. 396.
23. Lorenzen 1921 s. 142-146.
24. Lorenzen 1921 s. 160 f.
25. Lorenzen 1921 s. 153.
- *. Udgravningsfotos: H.J. M. Genstandsfotos: Preben Dehlholm.
Skemaer: Moesgårds tegnestue.

Litteratur

- Ahlefeldt-Laurvig, J.: Clay Pipes from Denmark. The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe (Ed. P. Davey). BAR-international Series 92, 1980.
- Andrup, Otto: Vilhelmsborg. I: Danske Slotte og Herregaarde, bind IV, København 1945.
- Bender Jørgensen, L. I: H. Berg, L. Bender Jørgensen og O. Mortensen: Sandhagen. Et langelandsk fiskeleje fra renæssancen. Langelands Museum 1981.

- Boesen, Gudmund: Noget om drikkeskik og drikkekar i Danmark. Arv og Eje 1968.
- Engqvist, Hans Henrik: Vinduer og Vinduesprofiler 1550-1850. Bygningsarkæologiske Studier 88, 1988.
- Haugsted, Ejler: Moesgaard. I: Danske Slotte og Herregaarde, bind IV. København 1945.
- Langberg, Harald: Danmarks Bygningskultur, bind I. København 1955.
- Larsen, Niels-Holger: Stemplede vingetagsten. Bygnings Arkæologiske Studier 86. 1986.
- Liebgott, Niels-Knud: Kakler, Hovedtræk af kakkellovnens historie ca. 1350-1650. 1972.
- Lorenzen, Vilh.: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. København 1921.
- Lundbæk, Morten: Ishuse. Om isning, opbevaring og brug af is i ældre tid, især på danske herregårde. Upubliceret speciale. Institut for Europæisk Folkelivsforskning. Brede 1970.
- Lynggaard, Finn: Jydepotter og ildgrave. København 1972.
- Nygaard, S.: Høgholt. I: Danske Slotte og Herregaarde, bind III, København 1943.
- Porsmose, Erland: Middelalder o. 1000-1536. I: Det danske landbrugs historie 4000 f. Kr. – 1536, Claus Bjørn (red.), Odense 1988.
- Rasmussen, Poul: Syn på Vilhelmsborg og Moesgaard. Aarhus Stifts Aarbøger 1942.
- Reineking – von Bock, Gisela: Steinzeug. Köln 1971.
- Riismøller, Peter: Pottemageren i Pederstræde. Kuml 1970.
- Roesdahl, Harald: Gamle glas og karafler. København 1977.
- Roesdahl, Harald: Glas. Kirkegade 8, Sønderborg. Fra Als og Sundeved, bind 67. 1989.
- Roesdahl, Harald: Majolica og fajance. Kirkegade 8, Sønderborg. Fra Als og Sundeved, bind 67. 1989.
- Schlüter, Mogens: Danske flasker – fra renæssancen til vore dage. København 1984.
- Schoubye, Sigurd: Fliser og kakler. En fremstilling af væg- og gulvflisernes historie. København 1972.
- Slettebo, Jørgen: Kridtpiber. Kirkegade 8, Sønderborg. Fra Als og Sundeved, bind 67. 1989.
- Tang Kristensen, Johannes E.: Johan Adolph Rømers tobakspibefabrik i Nørresundby. Sprog og Kultur. Universitetsforlaget i Århus 1959.
- Trap, J. P.: Danmark. Femte udgave bind 19, 1963.
- Uldall, Kai: Gammel dansk fajance. København 1967.